

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКІСНОЇ ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ЮРИСТІВ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА РЕФОРМУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Н. КУЗНЕЦОВА

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
професор кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
заслужений діяч науки і техніки України*

Проблеми реформування системи вищої освіти загалом і вищої юридичної освіти зокрема сьогодні мають розглядатись як найважливіші державні пріоритети, оскільки від їхнього своєчасного та ефективного розв'язання безпосередньо залежить майбутнє нашого суспільного розвитку. Аналізуючи і стан сучасної освіти, і проблеми її організації в державі, не можна не побачити, що всі негаразди правничого освітянського процесу віддзеркалюють загальні політичні, економічні й соціальні проблеми розвитку українського суспільства.

Важливим у контексті цих проблем є визначення «запитової позиції» суспільства щодо правничої професії, оскільки для того, щоб бути ефективним у вирішенні того чи іншого завдання, необхідно чітко усвідомлювати, який кінцевий результат очікують, коли ставлять таке завдання. І вже тут виникають перші проблеми: якою має бути юридична освіта — універсальною чи спеціалізованою?

Традиційно, ще за радянської доби, всі юридичні вищі навчальні заклади (далі — ВНЗ) були зорієнтовані на під-

готовку «універсального» юриста, який міг працювати без додаткової підготовки в суді, прокуратурі, вести слідчі дії в органах внутрішніх справ, бути адвокатом, нотаріусом, юрисконсультантом, вирішувати юридичні питання в органах місцевого самоврядування чи інших державних установах. Такий підхід був формалізований як у назві спеціальності — «правознавство», так і у визначенні кваліфікації — «юрист». Щоправда, більш високий рівень спеціалізованої підготовки забезпечувався у юридичних інститутах, а також у навчальних закладах, що входили до системи Міністерства внутрішніх справ (далі — МВС), де для студентів вже з першого року навчання були визначені основні напрями спеціалізації, що відповідали профілю факультету: судово-прокурорський, слідчий, юридична робота в народному господарстві. Принагідно зазначимо, що обмежена кількість юридичних ВНЗ, особливі вимоги до державного розподілу випускників визначали, зокрема, і загальні підходи до організації навчального процесу в навчальних закладах.

Адже попри всі зміни, які відбувалися і тривають у сфері юридичного

навчання, не можна відкинути значний позитив, який має універсальний характер підготовки юридичних кадрів. Хоча сьогодні юридична професія «проросла» в усі шари суспільного життя, і це певною мірою визначає особливості реалізації фахових знань у кожній галузі. Безумовно, загалом юридична підготовка має спиратися на доволі міцний, єдиний фундамент основних юридичних знань і практичних навичок, який однаково необхідний кожному правнику: судді, адвокату, прокурору, слідчому, нотаріусу тощо.

Яким же має бути сучасний випускник юридичного ВНЗ? Використовуючи компетентнісний підхід, розробники відповідного стандарту вищої юридичної освіти наголошують, що крім знань у сфері теорії, історії, філософії права, основних галузей права, він повинен володіти навичками реалізації та застосування норм права (матеріального і процесуального), умінням застосовувати знання у практичній діяльності при моделюванні правових ситуацій, здатністю визначати належні та прийнятні для юридичного аналізу факти, а також аналізувати правові проблеми й формувати правові позиції, застосовувати юридичну аргументацію, виявляти проблеми правового регулювання і пропонувати способи їх вирішення, включаючи подолання юридичної невизначеності.

Окрім цього, в процесі навчання юрист має набути навички логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення, навички консультування із правових питань, зокрема, можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів, відповідно до вимог професійної етики, належного дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних і конфіденційної інформації, навички самостійної підготовки проєктів актів правозастосування. Випускник повинен мати здатність до критич-

ного та системного аналізу правових явищ і застосування набутих знань у професійній діяльності.

Цей перелік фахових компетентностей з огляду на сучасні виклики правничої професії, безумовно, можна розширити і деталізувати, але, без будь-яких сумнівів, — він зорієнтований на формування у студента юридичного ВНЗ у процесі навчання цілого комплексу практичних навичок, які необхідні йому в професійній діяльності. Застосування компетентнісного підходу зумовлює те, що навчальний процес повинен бути значною мірою переорієнтований на формування саме практичних навичок.

У спеціальній літературі справедливо наголошується на необхідності включення до навчальних програм елементів змісту, засвоєння яких передбачає навчальну діяльність студента, яка стимулює розвиток мислення, когнітивної сфери студента, його активної життєвої позиції. Метою навчання має бути, зокрема, формування уміння застосовувати набуті знання у нових ситуаціях, пов'язаних із професійною діяльністю, формулювати оціночні судження, у яких виявляється особистісне ставлення і творчий підхід до вирішення навчальних і виробничих завдань [1, 159].

Критично оцінюючи окремі аспекти навчального процесу в юридичних вишах, справедливо зауважується, що університетам потрібно обмежити методику «постатейного відтворення нормативно-правових актів як такої, що негативно впливає на набуття студентами правничих аналітичних навичок». Натомість пропонується впроваджувати мережеві освітні технології та елементи методики навчання для дорослих шляхом постановки навчальних цілей, роботи в малих групах із використанням кейсів, обговорення практичних аспектів застосування набутих під час навчання знань. Також наголошується на важливості практичної під-

готовки студента, а відтак рекомендується і поза практикою, безпосередньо під час навчального процесу, максимально вводити практичні завдання [2, 56–57].

Небезпідставно зауважується, що випускники-юристи є певною мірою переобтяженими нормативно-теоретичними знаннями. Співвідношення питомої ваги циклу гуманітарних і соціально-економічних дисциплін (історія України, економічна теорія, іноземна мова, релігія та ін.) порівняно з іншими двома циклами — фундаментальними та професійно-орієнтованими дисциплінами (теорія держави і права, основні галузі права) та дисциплінами за вибором потребують коригування. Не відрізняється високим рівнем здатність випускників вирішувати окремі юридичні проблеми, казуси, знаходити альтернативні рішення, працювати в команді та керувати колективом, демонструвати знання прикладних юридичних комп'ютерних програм, достатність володіння юридичною робочою технікою, всебічність правових знань, володіння технікою юридичної аргументації, знання української ділової мови, іноземних мов, мікроекономіки [3].

Аналізуючи історичний розвиток юридичної освіти, можна зазначити, що необхідність практичної підготовки студента-юриста на всіх його етапах розглядалась як важливий компонент навчального процесу.

Вже в дожовтневу добу, в процесі обговорення напрямів реформування університетської освіти дореволюційної Росії, палко обстоювалася доцільність введення спеціальних занять (поряд із традиційними лекціями), на яких студенти вивчали реальні потреби юридичної професії. Так, професор Імператорського Новоросійського університету П. Казанський у статті «Питання щодо викладання права в російському друці в 1901 р.» («Вопрос о преподавании права в русской печати в 1901 г.»), узагальнюючи дискусію про

реформування навчання праву в університетах, наводить думку професора І. Бородіна: «Методи університетського викладання переживають останнім часом певною мірою перехідний період. З розвитком наукової та особливо навчальної літератури *читання лекцій* як переважний спосіб викладання все більше стає *анахронізмом*. Лекції перестають бути головною основою навчальної діяльності університету, центр її *переміщується на практичні заняття* зі студентами — “семінарії”, роботи в лабораторіях, кабінетах тощо. Водночас студент виходить із положення пасивного слухача професорських читань, а привчається працювати більш-менш самостійно і паралельно із вивченням різних наукових дисциплін засвоює практичні методи і прийоми досліджень. *Книга часто з успіхом замінює професорське читання*, а сам професор стає близьким *керівником студентів у їх заняттях*. Немає сумнівів, що ця зміна системи викладання, доки ще недостатньо визначена, має своє майбутнє» [4, 379].

Один із видатних вітчизняних правознавців радянського періоду Г. Матвєєв, не заперечуючи важливості лекцій у навчальному процесі (але наголошуючи, що лекція повинна бути змістовною і нести студентам «живе слово» професора!), зауважував, що необхідно докорінно змінити методику проведення практичних занять, зробити їх цікавими і корисними для студентів. Критикуючи примітивне опитування студентів на практичних заняттях, дублювання матеріалу лекцій, Г. Матвєєв називав таку методику не просто неефективною, а й шкідливою. Він зазначав: «Значний інтерес становить досвід тих викладачів, які відкидають таку “школярську” методику і проводять семінари на інших — творчих засадах, причому навіть намагаються уникати самої назви “семінар” — вони замінюють її терміном “практикум” і головну його функцію пов'язують із

постановкою і перевіркою виконання різних домашніх доручень або завдань: прочитати статтю, книгу або її частину, написати доповідь або реферат на тему заняття, ознайомитися із певним документом, зробити схему або діаграму, скласти таблицю, вирішити задачу (казус) із судової, слідчої, арбітражної або адміністративної практики тощо». Вже в ті далекі 80-ті роки минулого століття видатний педагог, констатуючи відсутність належних вітчизняних методичних розробок, писав: «Цінний досвід у цій сфері накопичений, зокрема, в англійських та американських навчальних закладах. Там є доволі розлогі навчально-методичні посібники, які полегшують проведення практикумів. Для прикладу можна навести збірник задач Д. Харріса “Казуси та матеріали з міжнародного права”. Цей збірник обсягом 950 сторінок <...> включає не тільки самі казуси, а й ті нормативні та фактичні матеріали, за допомогою яких студент може їх вирішити» [5, 126–127].

Наведене свідчить про те, що потреба в набутті практичних навичок студентами-юристами не була належним чином вирішена ні у XIX ст., ні у XX ст. Вона залишається актуальною і дотепер, причому не тільки для вітчизняної юридичної освіти. Нею опікуються й наші зарубіжні колеги: як європейські, так і американські. Відтак ми можемо (і, безумовно, повинні) скористатися цим досвідом — зарубіжним та історичним.

Зрозуміло, що в основу вирішення цього важливого завдання мають бути покладені сучасні можливості — інноваційні методи та технології, сучасні інтерактивні підходи та системи забезпечення.

Однак є речі, які лежать суто в організаційно-методичній площині. Передусім, який формат повинне мати практичне заняття, якими завданнями і додатковими матеріалами має бути забезпечена самостійна робота студен-

тів, яка в загальному обсязі навчального часу займає чи не найважливіше місце? Відтак по-новому слід підійти і до визначення форм контролю — як поточного, так і кінцевого (заліково-екзаменаційного).

Професія юриста має свої особливості — вона належить до так званих «регульованих», внаслідок чого існують спеціальні правила допуску до професії.

Зазвичай у багатьох країнах передбачається необхідність складання після завершення навчання спеціального кваліфікаційного іспиту. Формат, організація та порядок прийняття такого іспиту в різних країнах має свої особливості: скажімо, в США його організація покладена на Американську асоціацію юристів (ABA), у Німеччині — на федеральне міністерство юстиції, у Великій Британії — на Об'єднану вчену раду, у Франції — на центри професійної підготовки адвокатів тощо [6, 47–65].

Проте спільним при всіх наявних особливостях є те, що цей іспит складається після завершення навчання перед незалежною екзаменаційною комісією і, як правило, у письмовій формі.

Таким чином, студент-випускник, який хоче отримати допуск до професійної юридичної діяльності як суддя, адвокат, прокурор, мотивований до оволодіння як теоретичними знаннями, так і практичними навичками передусім у зв'язку з необхідністю складання кваліфікаційного іспиту.

За таких умов навчальні заклади практичну підготовку студентів-юристів ставлять чи не на перше місце, причому спрямованість і форми цієї підготовки повністю залежать від формату майбутнього кваліфікаційного іспиту.

Так, у Німеччині другий кваліфікаційний іспит, який складається у Міністерстві юстиції Німеччини після завершення навчання, складання першого іспиту у Верховному суді відповідної землі, а також після тривалого

стажування, передбачає письмове вирішення казусів із приватного і публічного права.

Письмове завдання, яке надається кандидатом, викладається ним у формі судового рішення. Загалом на кожне завдання відводиться по п'ять годин; упродовж двох тижнів вирішують 6 казусів. Роботи перевіряються незалежними експертами анонімно, протягом 3–4 місяців.

Такий підхід вимагає від кандидата не тільки знання законодавства, а й, що значно важливіше і складніше, володіння технікою юридичної аргументації. Для експертів-екзаменаторів важливою є не так правильність самого рішення, як його аргументація. Відповідно до цього весь навчальний процес зорієнтований саме на формування у студентів сталих навичок цієї техніки — техніки юридичної аргументації.

Нещодавно в Україні завершився конкурсний відбір перших 120 суддів нового Верховного Суду. Це був тривалий і місцями драматичний марафон.

Кандидатам у найвищий судовий орган держави серед інших завдань також запропонували протягом п'яти годин написати судові рішення за матеріалами касаційної справи. Якщо відкинути окремі юридико-технічні недоліки організації цього процесу, загалом результати були доволі невтішними.

Для нас, викладачів юридичних ВНЗ, як і для викладачів Національної школи суддів та очільників судової системи — це серйозний виклик!

З одного боку, судова система повинна відпрацювати єдині стандарти судового рішення (безумовно, з урахуванням особливостей кожної юрисдикції та відповідної інстанції), з другого — загальні та спеціальні юридичні навчальні заклади мають розробити методику формування відповідних навичок та умінь *написання* таких рішень студентами.

Можна констатувати, що сьогодні в нашому «професійному юридичному

арсеналі» немає ані стандартів таких судових актів (рішень, вироків, постанов), ані відповідної навчальної методики їх підготовки і написання.

Ще один важливий висновок. Дуже часто при проведенні практичних занять із галузевих навчальних курсів ігнорується вимога письмового виконання завдань, а в подальшому — регулярна їх перевірка викладачем. Такий «спрощений» підхід до організації та проведення практичних занять має своїм логічним наслідком те, що студенти-юристи достатньо не володіють не тільки навичками юридичної аргументації, а й елементарними навичками юридичного письма.

Таким чином, перед провідними юридичними школами України постає важливе завдання — сформувані методичні підходи до формування навичок юридичної аргументації, а також відповідного алгоритму вирішення навчальних казусів із різних галузевих юридичних дисциплін. Вочевидь, що доцільно провести низку конференцій, присвячених обговоренню основних методичних питань як загального характеру, так і щодо окремих галузевих напрямів.

Вважаємо, що ефективною формою практичної підготовки студентів-юристів можуть також стати практичні заняття із використанням методів імітації розгляду спору з розподіленням ролей між його учасниками (позивач, відповідач, треті особи, суддя тощо). Безумовно, така форма організації практикуму пов'язана зі значною підготовкою, необхідністю забезпечення студентів відповідними матеріалами. Водночас використання сучасних засобів комунікації (в електронній формі) може вирішити багато технічних проблем.

Особливе місце в системі практичної підготовки студентів займають юридичні клініки. Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що сьогодні у юридичних навчальних закладах вони, на жаль, є поодиноким явищем. Навіть

там, де вони створені і функціонують, їхня ефективність є низькою, і загалом вони не є впливовим чинником у процесі практичної підготовки студентів-юристів.

Аналізуючи цю ситуацію, можна виявити основні причини такої низької результативності юридичних клінік: по-перше, це відсутність прямого зв'язку їх функціонування із навчальним процесом.

Юридичним клінікам немає місця у навчальних планах ВНЗ — відтак робота і керівників клінік (викладачів), і самих студентів аж ніяк не враховується у навчальному процесі. Така собі «волонтерська діяльність».

Натомість за останні роки найбільш відомі американські правничі школи саме юридичні студентські клініки зробили основною формою практичного навчання студентів старших курсів. Причому в кожній школі існує доволі розгалужена система юридичних клінік, які створюються за предметною ознакою, займаються конкретним колом справ, мають у складі керівника (або «повнозайнятого» професора, або залученого професора-практика), 8–10 студентів, які ведуть конкретні справи (зокрема судові) під контролем викладача. Замовниками юридичних послуг студентських клінік є незможні громадяни, які потребують правової допомоги, але не можуть дозволити собі найняти професійного адвоката.

Важливим аспектом функціонування студентських юридичних клінік, окрім їх безпосереднього зв'язку з навчальним процесом, є також їх фінансування як самими університетами, так і численними фондами.

Незважаючи на наявність неабияких ускладнень на шляху запровадження в українську юридичну освіту юридичних студентських клінік, не можна повністю відкидати таку доволі ефективну форму практичної підготовки студентів-юристів.

Студенти, відчуваючи потребу в такій практиці, влаштовуються самостійно на роботу в юридичні фірми, у комерційно-виробничі компанії, надають консультації індивідуально — ці процеси не контролюються ВНЗ, не узгоджуються із розкладом занять, здійснюються спонтанно, а відтак — визначити їх ефективність практично неможливо.

На етапі формування та обговорення концепції реформування юридичної освіти в Україні завдання практичної підготовки студентів значно актуалізується.

На зміну архаїчно побудованим практичним заняттям, затеоретизованим семінарам, формальній виробничій та переддипломній практиці (яка проводиться здебільшого на папері) мають прийти реальні форми практичної підготовки студента до майбутньої професії. І це справа не тільки юридичних ВНЗ і Міністерства освіти і науки України. Активну позицію в цьому процесі має зайняти Міністерство юстиції України, Генеральна прокуратура України, Національна асоціація адвокатів України, Асоціація правників України, провідні юридичні та адвокатські компанії, тобто вся юридична спільнота України. Всі ми зацікавлені в тому, щоб по завершенню навчання молодий юрист не почув: «Забудьте все, чому вас навчали в університеті...».

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Сопілко І. М.* Інновації в юридичній освіті / І. М. Сопілко // Юридичний вісник. — 2015. — № 2 (35). — С. 157–160.
2. *Тимкович І. І.* Юридична освіта як елемент правової системи України / І. І. Тимкович // Юридичний вісник. — 2016. — 4 (41). — С. 54–58.
3. *Рекотов П.* Юридична освіта України: проблеми сьогодення / П. Рекотов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/InternetKonf_2016_221.pdf

4. Казанский П. Е. Вопрос о преподавании права в русской печати в 1901 г. / П. Е. Казанский // Университетский вопрос в России. — М. : Статут, 2017. — 300 с.
5. Матвеев Г. К. О методике проведения семинаров и практикумов по юридическим дисциплинам / Г. К. Матвеев // Проблемы правоведения. — 1984. — № 45. — С. 125–131.
6. Свистунов А. А. Зарубежный и отечественный опыт оценки квалификации юристов / А. А. Свистунов, И. С. Щепанский, Т. Б. Куликова. — М. : Норма, 2016. — 192 с.

REFERENCES

1. Sopilko I. M. Innovatsii v iurydychnii osviti [Innovation in Legal Education], *Iurydychnyi visnyk*, 2015, no. 2 (35), pp. 157–160.
2. Tymkovych I. I. Iurydychna osvita iak element pravovoi systemy Ukrainy [Legal Education as an Element of the Legal System of Ukraine], *Iurydychnyi visnyk*, 2016, no. 4 (41), pp. 54–58.
3. Rekotov P. Iurydychna osvita Ukrainy: problemy sohodennia [Legal education of Ukraine: problems of the present]. Available at: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/InternetKonf_2016_221.pdf
4. Kazanskiy P. E. Vopros o prepodavanii prava v russkoy pechati v 1901 g. [Question of the teaching of law in the Russian press in 1901], *Universitetskiy vopros v Rossii*, Moskva: Statut, 2017, 300 p.
5. Matveev G. K. O metodike provedeniya seminarov i praktikumov po yuridicheskim distsiplinam [About the method of holding seminars and workshops on legal disciplines], *Problemy pravovedeniya*, 1984, no. 45, pp. 125–131.
6. Svistunov A. A., Shchepanskiy I. S., Kulikova T. B. Zarubezhnyy i otechestvennyy opyt otsenki kvalifikatsii yuristov [Foreign and domestic experience of assessing the qualification of lawyers], Moskva: Norma, 2016, 192 p.

Кузнєцова Н. Забезпечення якісної практичної підготовки студентів-юристів як невід'ємна складова реформування юридичної освіти

Анотація. У статті аналізуються методи набуття практичних навичок студентами-юристами, наголошується на необхідності запровадження інтерактивних методик, оволодіння студентами технікою юридичної аргументації, діловою юридичною мовою.

Автор звертається до історичного та зарубіжного досвіду, виявляє «вузькі місця» у практичній підготовці студентів-юристів, обґрунтовує доцільність більш активного запровадження студентських юридичних клінік.

Ключові слова: реформування юридичної освіти, практична підготовка студентів, техніка юридичної аргументації, студентська юридична клініка.

Kuznetsova N. Обеспечение качественной практической подготовки студентов-юристов как неотъемлемая составляющая реформирования юридического образования

Аннотация. В статье анализируются методы приобретения практических навыков студентами-юристами, акцентируется внимание на необходимости внедрения интерактивных методик, овладения студентами техникой юридической аргументации, деловым юридическим языком.

Автор обращается к историческому и зарубежному опыту, выявляет «узкие места» практической подготовки студентов-юристов, обосновывает целесообразность более широкого внедрения студенческих юридических клиник.

Ключевые слова: реформирование юридического образования, практическая подготовка студентов, техника юридической аргументации, студенческая юридическая клиника.

Kuznetsova N. Ensuring of High-Quality Practical Training of Law Students is an Integral Part of the Reform of Legal Education

Annotation. The article analyzes the methods of acquiring practical skills by law students, focuses on the need to introduce interactive techniques, mastering students with techniques of legal argumentation, and legal language.

The author turns to historical and foreign experiences, reveals the «bottlenecks» of practical training of law students, justifies the advisability of wider introduction of student legal clinics.

Key words: reforming of legal education, practical training of students, technique of legal argumentation, student legal clinic.